

نووسینی: به کر بیچەر

مامۆستا له بهشی میژووی فاکه‌ل‌تی زانسته کۆمه‌لایه‌تییه‌کانی له زانکۆی قونیا.

وه‌رگێڕانی له تورکییه‌وه: حه‌مزه محهمه‌د سالح

کورد و کوردستان

له کتێبه‌کانی وان‌ه‌ی جوگرافیا‌ی ده‌وله‌تی عوسمانیدا⁽¹⁾

١ ئه‌وه‌ی له‌م نووسینه‌دا خراوه‌ته‌ ڤوو بۆچوونی نووسه‌ره‌ و مه‌رج نییه‌ له‌گه‌ڵ هه‌موو بۆچوونه‌کانیدا بیه‌، ئیمه‌ ته‌ن‌ها وه‌ک ئه‌مانه‌تیکی زانستی بابه‌ته‌که‌مان وه‌ک خۆی وه‌رگێڕاوه‌. (وه‌رگێڕ)

سەرەتاىەك لەسەر بابەتەكە

لە كۆتا ساتەكانى دەولەتى عوسمانىدا دەگوترا: "تەنھا پەرۋەردە و مامۇستايان دەتوانن دەولەتى عوسمانى لە دارمان پزگار بکەن". ھەر لەبەر ئەم ھۆيە گرنگىيەكى زۆر بە بۈارى پەرۋەردە و فێرکردن درا. بەردەوام دەولەتى عوسمانى لە شەرەكاندا تووشى شىكست و لاۋازى دەبوو، ھەرۋەك بلىيت ھىچ نەبووبىت و تازە پزگارى بووبىت، نزيكەى دووسەد كتيب لە بۈارى جوگرافىاي عوسمانى نووسرا. ئەو خاكانەش لە دەستى دابوون لەم كتيبانەدا لە بىر نەكراون و چەندىن دەستەواژەى ۋەك ۋەكوو: پيشتەر ئەم خاكانە ھى ئيمە بوو، بە كاتى وازيان لى ھينراو، بەلام ۋەرىدەگيرينهۋە، ئيستا داگير كراون بەكارھينراو.

بەپيى راى تويزەران ئەۋەى خاكەكانى دەولەتى عوسمانى پيگەۋە دەبەستەۋە، برىتى بوو لە راستگويى بەرامبەر پادشا. چونكە خاك مولكى پادشاىە. دەولەتى عوسمانى ناۋى رەسمى برىتى بوو لە دەولەتى عالى عوسمانى. خاكى ئەم دەولەتەش چەندىن ناۋى ھەبوو، ۋەك مەملەكەتى عوسمانى، مەملەكەتى شاھانە. ناۋچەى ئانادۆلىش بە ئانادۆلى شاھانە ناۋدەبرا. واتە دەولەتى عوسمانى لەكاتى ناۋنانى ۋلاتيك و ناۋچەيەكدا ياخود دروستكردنى ويلايەتيكدا ناۋيكي مەركەزى عوسمانيان ھەلدەبژارد. واتە لە ناۋچەكاندا بەپيى رەگەزى نەتەۋەيى و بونىادى سياسى ناۋ نەدەنرا.

لە سەدەى نۆزدە لە مىسر كتيبيك بە زمانى عەرەبى چاپكرا و ناۋى توركياش برا. لە سەدەى بيست بەدواۋە ناۋى توركي زياتر لە كتيبە جوگرافىيەكاندا دەبينرا. ئەميش چەند نووسەريكى كەم ئەم ناۋيانە بەكارھينراۋە. تەننەت لە سەرەتاكاني كۆمارى نوپى توركيادا ناۋى توركي بەكارنەدەھينرا.

نووسەران لە كتيبەكانياندا دواى ھەمدى خودا و سەلاۋاتدان لە پيغەمبەر، دوعايان بۆ پاشا كردوۋە و سوپاسيان كردوۋە. لە كتيبەكانى جوگرافىادا دواى خستەپرووى زانيارى لەسەر ئەۋەى جوگرافيا چيىە، جۆرەكانى جوگرافيا چين، بابەتەكانى جوگرافيا چين، شيۋەى دونيا چۆنە، جۆلە جوگرافىيەكان چين، كيشۋەرەكان، ئوقيانوسەكان و ۋەرزەكان، ئينجا چۈنەتە سەر بابەتى جوگرافىاي عوسمانى. بەشيۋەيەكى گشتى جوگرافىاي عوسمانيان كردوۋە بە سى بەشەۋە.

عوسمانی ئوروپا، ئاسیا و ئافریقا.

شیوہی نووسینی کتیبہکان دوی نووسینی ناوہرۆک، سەرەتا و کۆتایی بابەتەکان جیاوازە. واتە ئەو پرسیارێکی پێویست بوو لە شیوہی نووسینی کتیبەکاندا ھەبێت نەبوو. ھەر نووسەر بەپێی توانا و ئاستی زانیارییەکانی خۆی کتیبی نووسیوو. زمانی نووسینەکان بەپێی سەردەمەکان زۆر سادە و پزۆر نووسراون. واتە دەزگایەکی نەبوو کۆنترۆلی زانیارییەکان بکات. ھەندیک نووسەر بێ ئەرکە و ناوی سەرچاوە ببات بەرھەمیکی پۆژئاوای ھێناوە و ھەرگیز پزۆر ناوی شۆینەکانی بە ھەرنەسی و تورکی نووسیوو. ھەندیک نووسەریش کاتیک زانیارییەکانی خستوووە پزۆر ھەستی بەوە نەکردوو کە ناوی سەرچاوە ھەبێت. زۆر کاتیش لە ھەمان کتیبدا زانیاری دووبارە داوە. ھۆکاری ئەمانە پزۆر ئەرکە دەگەرێتەوە کە زانیاری تەواو نەبوو لەسەر پزۆرێکی دانیشتوان، تاوەکو ئەرکە سەردەمە زانستی ئامار لە دایک نەبوو. ھەربۆیە زۆرینەی زانیارییەکان لەسەر پزۆرێکی دانیشتوانی دەولەتی عوسمانی بە خەمڵاندن بوو.

ئیمپراتۆریەتی عوسمانی ویستووێتی لە پزۆرێکی ئەم کتیبانەو ئامانج و مەبەستەکانی بە باشترین شیوہ بگوازیتەو پزۆر نەوێتی. دەولەتی عوسمانی لە باسکردنی پزۆر نەتەرکەیی خەڵکی، ئایینەکان، کولتور و نیشتمانی خەڵکەکان زۆر لای ئاسایی بوو. لەگەڵ ئەوەشدا ھێچ جۆرە ھەولێکی نابینرێت پزۆر بە لاپزێدا بردن و ئینکاری میژوو و شوناسی نەتەرکەیی. ھەربۆیە لەناو دەولەتی عوسمانیدا ھەر نەتەرکە و ئاینیک ھەبووبێت، لەنێو کتیبی قوتابخانەکان باسکراوە. پزۆر نمونە ئەرکە ناوچەیی لەزەکانی لێ ژیاوە بە لازیستان، ئەو ناوچەیی تەتەرەکانی لێ ژیاوە بە تەتەرستان و ئەو ناوچەیی کوردەکانی لێ ژیاوە بە کوردستان ناوبراوە. لەگەڵ ئەمانەشدا نووسەرەکان بەپێی تیگەشتن و زانیارییەکانی خۆیان جوگرافیای عوسمانیان باس کردوو. واتە پزۆرێکی ستاندارد نەبوو لە ناوانی ناوچە و شۆینە جوگرافیەکان. پزۆر نمونە ئەرکە ناوچەیی زۆرینەی کورد بوو لە کتیبە جوگرافیەکاندا ھەندیکیان بە ئەنادۆل، ھەندیکیان پۆژھەلاتی ئەنادۆل یان بە پزۆر فورات و ئەو لای پزۆر فوراتیش بە کوردستان ناوبراوە.

کورد و کوردستان لە کتیبەکانی وانە جوگرافیای دەولەتی عوسمانیدا ئەگەر بەوردی ئەرکە زانیارییانە لەناو کتیبەکانی جوگرافیدا دراون بخوینرێتەو،

ئەو دەردەكە ۋەت نووسەرانى كىتەبى جوگرافيا سەبارەت بە نىشتەمانى كوردەكان دەبن بە سى بەشەو:

يەكەم: ھەندىك لە نووسەران كوردەكانيان تەنھا ۋەكو يەكەك لە پىكەينەرهكانى ئىمپراتورىيەتى عوسمانى باس كىردوۋە. بەشىۋەيەكى گىشتى پىكەينەرهكانى ئىمپراتورىيەتى عوسمانيان بەم شىۋە رىز كىردوۋە: تورك، عەرەب، كورد، ئەلبانى، بۆشناك، ئەرمەن، تەتەر، پروم و يەھوودى.

دوۋەم: ھەندىك لە جوگرافىناسان لە شوئىنى ناۋى كوردستان ئەلجەزىرە و جەزىرەى عولايان بەكارھىناۋە. سەبارەت بەو كوردانەى لەم ناۋچەدا دەژىن زانىارىيەكى زۆر كەمىان داۋە. تەنھا دەلەين كوردەكان لە ناۋچە شاخاۋىيەكاندا دەژىن. زۆر مىۋان دۆستن. جەنگاۋەر و چاۋنەترسن.

سەيئەم: ھەندىك لە نووسەران كاتىك باسيان لە ئاسىيائى عوسمانى كىردوۋە، مەبەستىيان مەركەزى ئەنادۆل بۈۋە. كاتىكىش سنوۋرى ئەنادۆليان دىارى كىردوۋە، پىۋانەى پروبارى فوراتيان كىردوۋە. بە ئەۋ لاي فوراتيان وتوۋە كوردستان، واتە باكۋورى عىراق و ئەۋ ناۋچانەى لە ئەنادۆلدا كوردەكانى لى ژياۋە. كوردستانيان كىردوۋە بە دوو بەشەو كوردستانى عوسمانى و كوردستانى ئىران.

ئىستىبا بىزانىن جوگرافىناسانى عوسمانى كاتىك ناۋى كوردستانيان ھىناۋە، سەبارەت بە كوردەكان چى زانىارىيەكىيان داۋە، كوردەكان لە كام ناۋچەدا دەژىن و پىژەى دانىشتۋانيان چەندە. ئىمپراتورىيەتى عوسمانى ئاسىيائى عوسمانى دابەشى كىردبوۋ بۆ ژمارەيەك ويلايەت و ئەلايەت و ئەۋ سەنجاكەكانەى سەر بە ئەلايەتەكان بەردەوام گۆرپانكارىيان بەسەردا ھاتوۋە. كوردستان ۋەكو ويلايەتەك ئامازەى بۆ كراۋە. ئەۋ مەركەز، سەنجاك و قەزانەى لەخۋى گرتبوۋ، دەتوانىن بەم شىۋە رىزيان بىكەين:

ويلايەتى ئەرزىروم: جگەلەۋەى مەركەزەكەى ئەرزىروم بۈۋە، چەند سەنجاك و قەزايەكىشى ھەبۈۋە، ۋەك (پاسىنەكان، بايازىد (ئاگرى)، ئەرزىنجان، بايبورت، كفى... تاد.

ويلايەتى وان: چاتاك، گەقاش، عادىل جەۋاز، ئىرجىش، بارگىرى، موكس.

ويلايەتى بەدلىس: سىرت، مووش، ئەخلات، ھىزان، موتكى، مەلازگەرد، قارتۆ، ساسۆن، ھازرۆ، گارزان، شىروان، ئەروخ، پەروارى، چاپاچوۋر، گەنج، كۆلپ ... تاد.

ويلايەتى دەرسىم: ھۆزات، مازگىرت.

ویلایه‌تی مه‌عموره‌تولعه‌زیز (ئه‌لازیغ): هابووت، ئه‌ین، عه‌ره‌بگیر، مه‌لاتیه، کاهتا، ئادیامان ... تاد.

ویلایه‌تی دیاربه‌کر: پالو، ئه‌رگانی، ماردین، جه‌زیره، سیلقان، لیجه، ده‌ریک، نویه‌یین، میدیات، شه‌رناخ، سیقه‌ره‌ک ... تاد.

ویلایه‌تی هه‌کاری: مه‌رکه‌زی ئیداره‌که ئه‌لباقه یاخود باشقه‌لا. شاری به‌ناوبانگی جوله‌میترگ و عیمادییه (ئامیدی)یه.

ویلایه‌تی موسل: ناوچه‌کانی شاره‌زوور، ئه‌ربیل، که‌رکوک، سلیمانی، ئاکری، ده‌وک، زاخو، سینجار، عیمادییه (ئامیدی) (۱)، په‌واندن، کویه، رانیه ... له‌خۆده‌گریت.

ویلایه‌تی حه‌له‌ب: ناوچه‌کانی کلیس، عه‌نتاب، ئورفه و ئه‌نتاکیا له‌خۆده‌گریت.

ئیمپراتۆری عوسمانی له‌ سالی ۱۸۴۱دا ئه‌لایه‌تی کوردستانی دروست کرد. بابه‌تیکی گرنگه‌هیه، ئه‌ویش ئه‌وه‌یه له‌ سه‌رده‌می عوسمانیه‌کاندا کوردستان به‌مانای ناوچه‌یه‌کی نه‌ته‌وه‌یی و نیشتمانی کورده‌کان نه‌هاتوو. له‌گه‌ل ئه‌وه‌شدا له‌ سه‌رده‌می عوسمانیه‌کاندا ئه‌و ویلایه‌ت، ئیلایه‌ت و ناوچه‌یه‌کی جوگرافی که به کوردستان دانراوه، به مانای ئه‌وه نه‌هاتوو دانیشتوانه‌که‌ی هه‌موو له کورد پیکه‌تیه‌ت. به‌لکوو کوردستان به ناوچه‌یه‌ک وتراو و دابه‌شکردنیکی کارگیرێ عوسمانی بووه.

بابه‌تیکی تری گرنگ ئه‌وه‌یه، له‌ سه‌رده‌می عوسمانیه‌کاندا میله‌ت به مانا ئایینییه‌که‌ی به کاره‌ینراوه. له ئیمپراتۆرییه‌تی عوسمانیدا خه‌لک به مسوڵمان و نا مسوڵمان وتراوه. هه‌ربۆیه دیاریکردنی ریژه‌ی تورک، کورد و عه‌ره‌ب زه‌حمه‌ته. یه‌کیک له‌ هه‌لانه‌ی له‌م بواره‌دا ده‌کریت بریتیه له‌ قسه‌کردن له‌سه‌ر کورده‌کان به‌بێ گه‌رانه‌وه بۆ راستیه میژوویه‌کان. له‌گه‌ل ئه‌وه‌شدا هه‌له‌یه‌کی دیکه بریتیه له‌ گشتاندن بۆ ریژه‌ی دانیشتوانی ناوچه کوردیه‌کان. له‌کاتێکدا زۆرینه‌ی ئه‌و ناوچه‌یه‌ی کوردی لێیه دوا‌ی چۆلکردنی ئه‌رمه‌نییه‌کان بووه. زۆرینه‌ی ئه‌و ئه‌رمه‌نییه‌یه‌ی به‌هۆی جه‌نگه‌کانه‌وه به‌ره‌و ئه‌رمه‌نستان کوچیان کرد کورده‌کان له‌ شوینه‌کانیان نیشته‌جێ بوون. (۲) هه‌ربۆیه جگه له شاری سلیمانی هیچ

۱ وادیاره (عیمادییه یان ئامیدی) له ئالوگۆره کارگیریه‌یه‌کاندا هه‌ندێ جار سه‌ر به هه‌کاری بووه و هه‌ندێ جاریش سه‌ر به موسل.

۲ له‌کو‌تایی حوکی عوسمانی و زیاتریش دوا‌ی دروستبوونی تورکیای کۆماری، تورکه‌کان هه‌موو میکانیزمیکیان گرت‌ه‌به‌ر بۆ سرپه‌وه‌ی کورد و شوناسی کوردی له‌و ولاته، هه‌تا گه‌یشت

شاریکی دیکه‌ی کوردی دامه‌زینره‌که‌ی کورد نییه، به‌لکو له‌لایه‌ن که‌سانی دیکه‌وه دروستکراوه و دواتر کورده‌کان هاتوون تیندا نیشته‌جی بوون. (۳) پێژه‌ی دانیش‌توانی کورده‌کان دوا‌ی هاتنیان بۆ نیو شاره‌کان زۆر به‌خیرایی زیادی کردووه. به‌تایبه‌ت له‌سه‌ره‌تا‌کانی سه‌ده‌ی نۆزده‌گه‌شه‌سه‌ندنیک‌ی خیرا له‌پێژه‌ی کورده‌کان و بلا‌وبوونه‌یاندا ده‌بینریت.

دوا‌ی دامه‌زراندنی کۆماری تورکیا، ناوی کوردستان له‌کتیبی وانه‌کانی قوتابخانه‌دا به‌شیوه‌یه‌کی قوناغه‌بندی به‌کاره‌ینراوه. به‌لام دوا‌ی ماوه‌یه‌ی که‌م له

به‌وه‌ی کوردیان به‌تورکی چیا‌ی له‌قه‌له‌مدا، واته‌هر له‌بنه‌په‌ته‌وه ئینکاری بوونی کوردیان له‌ولاته‌کرد. له‌و میژوووه‌هر شتیک په‌یوه‌ندی به‌کورده‌وه‌هه‌بوو‌یت هه‌ول‌ی س‌پینه‌وه‌یان داوه، به‌تایبه‌ت ئه‌وه‌ی په‌یوه‌ندی به‌میژوو و جوگرافیا‌ی کوردستان و کولتوری کومه‌لگه‌ی کوردیه‌وه‌هه‌بیت. له‌دوا‌ی سا‌لی ۱۹۱۴شه‌وه‌چیت‌ر ناوی کوردستان بۆ هه‌موو‌یان به‌شیکی خاکی کوردستان به‌کارنه‌برا وه‌ک ئه‌وه‌ی له‌سه‌رده‌می ده‌وله‌تی عوسمانیدا به‌ده‌یان به‌لگه‌ی میژوویی له‌سه‌ره، به‌لکو له‌وه‌به‌دا ده‌سته‌واژه‌ی باشووری پۆژه‌له‌لات شوینی ناوی کوردستانی گرت‌وه. هه‌ربۆیه‌س‌رووشتییه‌نووسه‌ران به‌هۆی سیاسه‌تی ولاته‌که‌یانه‌وه‌به‌مه‌به‌ست بووبی‌یان ب‌ی مه‌به‌ست له‌باره‌ی کورد و کوردستانه‌وه‌که‌وت‌ب‌نه‌زۆر هه‌له‌ی میژوویییه‌وه، له‌نیویاندا ئینکاریکردنی بوونی کورد و ناوه‌ینانی به‌شیک له‌خا‌که‌که‌ی به‌ناوی میله‌تان و نه‌ته‌وه‌کانی تره‌وه، وه‌ک ئه‌وه‌ی له‌م چه‌ند د‌پ‌ره‌ی سه‌ره‌وه‌به‌رچاومان ده‌که‌و‌یت. (وه‌رگ‌ێ‌ر)

۳ باب‌ه‌تی دروستکردنی شاره‌ کوردیه‌کان به‌وشیوه‌یه‌نییه‌که‌ لێره‌دا باسکراوه، سه‌رچاوه‌ و به‌لگه‌نامه‌ میژوویییه‌کان پوونی ده‌که‌نه‌وه‌که‌ کورد هه‌زاران سا‌له‌ له‌سه‌ر خاکی خۆی به‌ب‌ی ده‌ستدریژی بۆ سه‌ر دراوس‌یکانی ژیاوه، راسته‌خه‌لکی دیکه‌ی له‌گه‌ل ژیاوه، به‌لام ئه‌و جوگرافیا‌یه‌ی که‌ کوردی له‌سه‌ر ژیاوه به‌ کوردستان ناوبراوه، که‌ی و ک‌ئ ئه‌و شارانه‌ی دروستکردووه‌له‌با‌یه‌خی ئه‌وه‌که‌مناکاته‌وه‌که‌خا‌که‌که‌ کوردستان بووه. جگه‌له‌وه‌ش هه‌ندیک له‌و شارانه‌ته‌مه‌نیان هه‌زاران سا‌له‌یان میژوووه‌که‌یان ه‌ینده‌کۆنه‌نازان‌یت میژووی دروستکردنی ئه‌و شارانه‌بۆ که‌ی ده‌گه‌ر‌پ‌ته‌وه، چ جای ئه‌وه‌ی بزان‌یت ک‌ئ دروستیکردووه. ئه‌وه‌شتیک نه‌یه‌تایبه‌ت ب‌یت به‌کورد و کوردستان، گه‌لان و نه‌ته‌وه‌کانی تری دونیاش هه‌مان ک‌یشه‌یان سه‌باره‌ت به‌میژووی دروستکردنی شاره‌کۆنه‌کانیان هه‌یه، به‌لام ئه‌وه‌له‌با‌یه‌خی ئه‌وه‌که‌مناکاته‌وه‌که‌ئه‌و شارانه‌له‌قولا‌یی خاکی کوردستاندا دروستکراون. هۆکاری مانه‌وه‌ی کوردیش له‌سه‌ر خا‌که‌که‌ی سه‌ره‌پ‌ای ئه‌و هه‌موو شه‌پ و ما‌لو‌یرانییه‌ی که‌ له‌سه‌ر خا‌که‌که‌ی پوویداوه و ئه‌و هه‌موو شه‌پۆله‌ مرو‌ییه‌ی که‌ پووی له‌ولاته‌که‌ی کردووه‌ئه‌وه‌بووه‌که‌ کورد خا‌که‌که‌ی به‌مولکی خۆی زانیوه، هه‌ربۆیه‌به‌رگه‌ی هه‌موو ئه‌و نه‌هامه‌تی و و‌یرانکاریانه‌ی گرت‌وه‌که‌ به‌سه‌ریدا هات‌وه‌و ل‌یی هه‌له‌هات‌وه‌، به‌لام ئه‌وانی دیکه‌له‌به‌رئه‌وه‌ی له‌ده‌ره‌وه‌هاتوون و خا‌که‌که‌یان به‌هی خویان نه‌زانیوه، ئه‌گه‌ر ماوه‌یه‌ک‌یش ده‌وله‌ت‌یان میرنشینیان له‌سه‌ر خاکی کوردستان‌یان به‌شیکی دروستکرد‌ب‌یت له‌گه‌ل ئا‌وابوونی خۆری ده‌سه‌لاتیاندا وه‌ک نه‌ته‌وه‌یه‌کی خا‌وه‌ن جوگرافیا له‌کوردستان نه‌ما‌ونه‌ته‌وه‌و به‌تیپه‌پ‌بوونی کات شو‌ینه‌واریان نه‌ما‌وه‌و س‌پا‌وه‌ته‌وه. (وه‌رگ‌ێ‌ر)

شوینی کوردستان وشه‌ی جه‌زیره‌ی سه‌ره‌وه به‌کاره‌ینراوه. له سه‌رده‌می ئیستادا به شیوه‌یه‌کی گشتی ئەنادۆل و ئەو ناوچانه‌ی کوردی لی ده‌ژی باشووری پۆژه‌ه‌لاتی ئانادۆل به‌کارده‌ینریت. یه‌کیکی دیکه له‌و بابته‌ گرنگانه‌ی پیویسته ئاماژه‌ی پی بدریت، بریتیه له‌وه‌ی وشه‌ی کوردستان له‌ناو کتیه‌ جوگرافیه‌کانی سه‌رده‌می عوسمانیدا جا به‌هر باریکا به‌کاره‌ینرابیت زۆر به ئاسانی و به‌بی هیچ گرفتیک به‌کاره‌ینراوه. به‌لام له‌ دوا‌ی دامه‌زراندنی کۆماری نو‌یی تورکیاوه ورده‌ ورده ئهم وشه‌یه به‌ گرفت ده‌زانریت و سل له به‌کاره‌ینانی ده‌کریت ته‌نانه‌ت تا ئاستی قه‌ده‌غه‌کردنی.

له‌م تو‌یژینه‌وه‌دا تیشک خراوته سه‌ر ئەو زانیاریانه‌ی له‌ناو کتیه‌کانی جوگرافیدا سه‌باره‌ت به‌ کورد و کوردستان هه‌یه. سه‌ره‌تا ده‌بیت ئەوه بلین که ته‌نها له‌ناو ئەم کتیه‌انه‌دا به‌شی تایبه‌ت دانراوه بۆ کورد و کوردستان. هه‌ربۆیه له‌م تو‌یژینه‌وه‌دا وه‌لامی پرسیاره‌کانی وه‌کوو جوگرافیای کوردستان تا کو‌ی قبول کراوه؟ ناوی کوردستان بۆ کو‌ی و به‌چی مانایه‌ک به‌کاره‌ینراوه؟ بۆچوون و قه‌ناعه‌تی نو‌وسه‌ران سه‌باره‌ت به‌ کورده‌کان چیه‌؟ کوردستان له‌ یه‌کیته‌ ده‌وله‌تی عوسمانیدا چ پۆلیکی بینووه؟ دراوته‌وه. به‌تایبه‌ت به‌دوا‌ی وه‌لامی ئەو پرسیاره‌دا گه‌راوه که نو‌وسه‌ری کتیه‌کانی وانه‌ی جوگرافیا وشه‌ی کوردستانیان تاوه‌کوو کو‌ی و به‌چی مانایه‌ک به‌کار هیناوه. هه‌ربۆیه ئەگه‌ر وه‌لامی ئەم پرسیاره به‌ راستی بدۆزیته‌وه، ئەوا گفتوگو‌کان له‌ بابته‌ی به‌کاره‌ینانی خراپی ناوی کوردستان ده‌چنه‌ ده‌ره‌وه و قسه‌کردن له‌سه‌ر کیشه هه‌نوکه‌یه‌کان ئاسانتر ده‌بیت. دوا‌ی ئەم پیشه‌کیه ئیتر ده‌توانین باس له‌و زانیاریانه بکه‌ین که له‌ کتیه‌کانی جوگرافیای قوتابخانه‌دا سه‌باره‌ت به‌ کورد و کوردستان هاتووه. ئەو کتیه‌انه‌ی ئاماژه‌ی بۆ وشه‌ی کورد و کوردستان کردووه پێژه‌یان زۆره، به‌لام ئیمه له‌ خواره‌وه به‌ کورتی باس له‌ هه‌ندیک له‌و کتیه‌انه ده‌که‌ین.

ئه‌حمه‌د پ‌یفات ئەفه‌ندی، لو‌غات‌ی تاریخ و جوگرافیا، ئیسته‌نبول، ۱۸۸۱.

له‌ لاپه‌ره ۷۷ی کتیه‌که‌دا به‌م شیوه باسی کورد و کوردستان کراوه: کورد یه‌کیکه له‌ نه‌ته‌وه‌کانی ئاسیا، ده‌که‌ونه پۆژه‌ه‌لاتی پووباری دیجله، شاخه‌کانی واقعی، وان و ده‌ریاچه‌ی ئورمی. به‌پیی ناوه‌که‌ی خویان ناوی (کوردستان)یان لی نراوه. ئەمانه جگه‌له‌وه‌ی خیرا و ئازان، به‌رده‌وام به‌ ئازادی ژیاون. زۆرینه‌یان مه‌زه‌ه‌بیان سوننه‌یه، هه‌ندیکیان شیعه و نه‌ستوورین. گومان ده‌کریت ئەمانه

له كۆندا له كلدان و پارتەكان بووبن. له هەمان لاپەرەدا دەلیت: كوردستانی عوسمانی دەكهوێته نیوان ئەرمانستان، جەزیرە، عەرەبی عێراق و عەجەمستان. كه پێكها توون له ویلایهتی شارەزور و موسڵ له گەڵ بەشیکی ویلایهتی بەغدا. وا دەخەملێنرێت ژمارەیان ۳۵۰ هەزار كەس بێت. خەلكەكه هەرچەندە زۆرینهیان نەزانن و لەناو نەزانیی و ژیانی كۆچەریدا دەژین، بەلام خەلكانیکی ئازا، قەناعەتكار و میوان دۆستن. له لاپەرە ۷۸ ییشدا دەلیت: كوردستانی عەجەم و ویلایهتێكه له نیوان ئازەربایجان له عەجەمستاندا، عێراقی عەجەم، خوزیزتان و كوردستانی عوسمانی. ژمارەى دانیشتوانى ۴۰۰ هەزار كەسە و پایتەختەكەشی كرمانشاهە.

حوسەین حوسنوو، ئیجمالی جوگرافیا (مەعلووماتی عومومیە)، ئیستەنبول، ۱۸۸۲.

له لاپەرە ۱۵۸ نووسراوه: بەشی ئاسیای عوسمانی كه پێی دەوترێت ئەنادۆل یان ئاسیای بچووك، بەشیکی زۆری كوردستان له گەڵ سوریا، جەزیرە و عێراق لەخۆدەگرێت و تاوهكوو ئێران درێژدەبێتەوه. ژمارەى دانیشتوانى ئاسیای عوسمانى ۱۶,۵۰۰,۰۰۰ كەسە. خەلكەكهى له تورك، عەرەب، كورد، لاز، چەركەن، كلدانى، یەهوودى، چینگەنە (قەرەچ) پێكها تووه.

ئەحمەد حەمدى، ئوسولى جوگرافیای سائیر، ئیستەنبول، ۱۸۸۳.

له لاپەرەى ۱۴۸ دا دەلیت: ویلایهتی دەرسیم، له پۆژەهلات و باکووری به ویلایهتی ئەرزروم، له پۆژئاوا و باشوورییهوه به ویلایهتی مەعمورهتولعەزیز (ئەلازیغ) دەورە دراوه و به سەنجا قەکانی دەرسیم و مازگری ناسراوه. شانشینی كوردستان كه تازه دروست بوون، به پێی هەلكەوتەى شوینەكەى گرنگییهكى زۆری هەیه. قەزای ھۆزات كه مەركەزى ئیدارەكەیه ژمارەى دانیشتوانى ۱۵,۰۰۰ كەسە.

خوسرەو، تیجارەتی جوگرافیای مەمالیکی عوسمانی، ئیستەنبول، ۱۸۸۴.

له لاپەرە ۷ ی کتیبەكەدا دەلیت: بەشیۆهیهكى گشتی پووبەرى خاکی دەولەتی عوسمانى ۵,۴۸۹,۰۰۰ كم. ژمارەى دانیشتوانى ۴۹,۰۰۰,۰۰۰ كەسە. لەم ژمارەیه نیوهی توركه، ئەوى ترى له عەرەب، ئەرمان، پووم، بولگار، یەهوودى، سریانی، كلدانى، كورد، ئەلبانى، لاز، چەركەن، گورجی و تەتەر پێكها تووه.

ژان لاپیر، موختەصەرى جوگرافیای عوسمانی، قوستەنتینیە، ۱۸۸۶.

له لاپەرە ۳۲ دا دەلیت: له پوانگەى میژوویییهوه ئاسیای عوسمانی دابەش دەبێت بۆ شەش بەش: ئاسیای بچووك، كوردستان، جەزیرە، عەرەبی عێراق،

سووریا، عەرەبستان. دواتر له لاپەرە ۱۳۸ دەلیت: کوردستان بەشیوەیهکی گشتی ناوچهیهکی شاخاوییه. زۆرینهی شاخهکانیشی لووتکه بهرزن. له داوینی شاخهکاندا لهوهپرگایهکی فراوان ههیه، که ژمارهیهکی بێ سنوور ئاژهداری لێیه.

علی سایب، جوگرافیای موفهصل، مهملهکتهی دهولهتی عوسمانی، قوستهنتینی، ۱۸۸۶.

له لاپەرە ۲۰۴ دا دهلیت: له ئاسیای بچووک ئهوهی بالادهسته یهکتاپه رستانی ئیسلامن (خودا ژمارهیان زیاد بکات) و مهزهه بیان حهنه فیه. له نیو ئهم کیشوهره دا، هه ندیک کوردی شیعهی تیدایه، که کوچه رین. ویلایه تی ئه رزرووم، له گه ل به شیخ له ئاسیای بچووک که ده که ویته باکووری پوژهه لاتی ئه نادوولی شاهانه و به شیکی له سه ره وه بریتییه له کوردستان. له لاپەرە ۳۶۱ ناو نیشانیکی داناه به ناوی (جهزیره، ئاسورییه و کوردستان) و دهلیت: ویلایه تی دیاربه کر پارچه یه که له کوردستان. دیاربه کر ناوی کوئی ئامه د بووه، به لام دواتر گوپراوه بو دیاربه کر. له لاپەرە ۳۶۲ یشدا دهلیت: له ناو کوردهکاندا ریکه وتن نه بووه، به لکوو به رده وام نیفاق هه بووه. هه ر کومه لیک له سنووره کهی خویدا متمانهی به خوئی کردووه و سه ری شوپنه کردووه بو ئه وانهی دیکه. سه بارهت به ئایینی کوردهکان له لاپەرە ۳۶۲ دهلیت: زۆرینهی کوردهکان ئه هلی سوننه ن و دیندارن. ته نها که میکیان نه بیته که له سه رده می دهوله تی ئه مه وییه کاندایه چوونه شام و له وئ ئاینیان بو مه زهه بیکی سهیر گوپی، که هه ندیکیان گه رانه وه بو ناو ئیسلام، هه ندیک دیکه یان هیشتا له سه ر ئه و مه زهه به سهیره ی خویان ماون. ئه وانیش پێیان دهوتریت یه زیدی. ئه مانه به زۆری له قه زای شهنگالی سه ر به ویلایه تی موسل نیشته جین.

رهشاد، کیتابول دروس جوگرافیا، چاپی یه که م. بولاک، میسر، ۱۸۸۹.

له لاپەرە ۹۳ دهلیت: به شی ئاسیای دهوله تی عوسمانی دابهش ده بیته بو ۱۹ ویلایهت. ۷ ویلایه تیان له ئه نادو لدایه. ئه وانیش بریتین له ئه رمینیا، به دیلس، مه عموره تولعه زیز (ئه لازیغ)، کوردستان، دیاربه کر، موسل. له لاپەرە ۹۶ دا باس له چه ند ناوچه یه کی دهوله تی عوسمانی دهکات. له م سئ خاله دا باسی له کورد و کوردستان کردووه:

۱- ئاسیای بچووک: عه ره به کان به ئه نادو ل ده لێن (بیلا د روم). سنووره که شی به ده ریای رهش، گه رووه کان، ئه رمه نییه، شاخه کانی کورد، شام و له پوژئاواوه به ئه نادو ل ده ور دراوه.

۲- ئەرمەنىستانى عوسمانى، برىتانيە لە نيوەى ئەرمەنى كۆن. سنوورەكەشى بە دەرياي پەش، بەلەدەكانى چەركەز، بەلەدەكانى فارس، لە باشوورەو بە شاخەكانى كورد، لە پوژئاواشەو بە ئەنادۆل دەور دراو.

۳- كوردستان، لە باكورەو بە ئەرمەنىستان، لە پوژئەلاتەو بە ئىران، لە باشوورەو بە جەزىرە، شام و ئەنادۆل دەور دراو.

ئەحمەد جەمال، جوگرافىيە عوسمانى، ئىستەنبول، ۱۸۹۳.

لە لاپەرە ۹۳ دەلىت: خاكى عوسمانى دەلىت بە سى بەشەو: ئەوروپايى عوسمانى، ئاسىيە عوسمانى (ويلايەتى شاھانە لە قارەى كوردستان)، ئەفرىقايى عوسمانى. ئاسىيە عوسمانى پىكھاتووە لە شەش ناوچەى گەورەى وەك ئانادۆل، كوردستان، جەزىرە- عىراق و ئەقسا، دوورگەكان، حىجاز- يەمەن، سوورىا- فەلەستىن. ھەريەكە لەم ناوچانەش كۆمەلىك وىلايەتى لەخۆگرتووە. كوردستان بەو ناوچە دەوترىت لە پوژئەلاتى ئەنادۆلەو تاوەكوو سنوورى عەجەمىستان درىژ دەلىتەو.

لە لاپەرە ۱۴۴دا دەلىت: زۆرىنەى خەلكى دياربەكر بە توركى قسە دەكەن، ھەندىكيان بە كوردى و عەرەبى قسە دەكەن. خەلكى دەرەوئى شار ھەمووى كوردن. لە لاپەرە ۲۳۴ تا وەكوو ۲۳۷ لەبارەى كورد و كوردستانەو دەلىت: لەژىر ناوئىشانى «ويلايەتى شاھانە لە كوردستاندا» تەقسىماتى ئىدارى كوردستان كراو. بەپىي ئەم تەقسىماتە كوردستان لە شەش وىلايەت و سەنجاكى سەربەخۆ پىكھاتووە. وىلايەتەكانى ئەرزپووم، مەمورەتولەزىز (ئەلازىغ)، دياربەكر، بەدلىس، وان، موسل لەگەل (سەنجاكى زۆرى) سەربەخۆ. كە پىدەچىت مەبەستى لە سەنجاكى زۆرى شارەزور بىت.

لە لاپەرە ۲۳۴-۲۳۷دا لەبارەى بارودۆخى كۆمەلىيەتى و ژيانى كۆمەلىيەتى كوردەكانەو دەلىت: كوردەكان بەشەوئەكى گشتى لە وىلايەتەكانى ئەرزپووم، مەمورەتولەزىز (ئەلازىغ)، بەدلىس، دياربەكر، وان و موسلدا دەژىن و ناوچە شاخاويەكانىيان كوردووە بە نىشتىمان بۆ خويان. كوردەكان بەكارى كشتوكالىيەو خەرىكن. ئاژەلەكانى وەك مەر، حوشتر و ئىستر بەخىو دەكەن و بە بەرھەمەكەى ژيانىيانى پى بەرئ دەكەن. ئەو كوردانەى لە چادر و پەشمالەكاندا دەژىن، ھەموو سالىك گەرميان و كوستان دەكەن. ئەمانە پىيان دەوترىت كۆچەرى و خەرىكى

کاری کشتوکال نابن، واته په یوه ست نابن به شویننیکي دیاریکراوه وه. هه موو سامانی کورده کان ئاژهل، ئه سپ و چهک پیکهاتووه. له دهوله تی عوسمانیدا ژماره یه کی زور له کورده کان هه یه به خزمه تی جیاواز توانیویانه چه ندین پله ی به رزی ئیداری و سیاسی بگرنه ده ست.

نوسه ر سه باره ت به ژنانی کورد ده لیت: به شیوه یه کی گشتی ژنانی کوردی شاره کان به کاری خواردن درووستکردن، چنین و کاره ده ستیه کانی دیکه وه خه ریکن. ژنانی کوردی گونده کان به کاری مه ردوشین، کوکردنه وه ی مازوو و که تیره له شاخه کان، بردنی ماست، په نیر و دار بو شار و فروشتنی جا به پاره یان به ئالوگوپی شمه ک، چنینی فره ش و به ره و کاری له م شیوانه سه رقالن. ژنانی کورد گرنگی به نامووسی خو یان ده دن. که سانی به قه ناعه تن، به رگه ی هه موو جوړه زه حمه تیه ک ده گرن و به هیچ جوړیک له قسه ی هاوسه ره کانیان ده رناچن. زور حه زیان له خو ده رخستن و رازاندنه وه نییه. ژنانی عه شیرته کوردیه کان له هاوسه ره کانیان زیاتر هه ولده دن و هاوبه شی ده که ن له یارمه تیدانی هاوسه ره کانیان بو به پیکردنی ژیان. دواتر نووسه ر باس له عه شیرته کوردیه کان ده کات و ده لیت: دیارترین و زورترین عه شیرته له کوردستاندا، عه شیرته تی جافه. هه ر تیره یه ک له م عه شیرته سه روکیکی هه یه، که له لایه ن دهوله تی عوسمانیه وه هه لبرژیردراوه. زورینه ی عه شیرته تی جاف موسلمانن و مه زه بیان شافیه یه. به شیکیان جاهیلن و ئاگای باشیی و خراپی نازانن و حه زیان له دزینی مولک و مالی ئه وانی دیکه هه یه. چاونه ترسترتین تیره ی جاف پو غزاییه و زمانیان کوردیه یه. له هه ر سه دوپه نجا که سیکی جاف یه کیکیان خوینده واره، له هه ر پینچ که سیکی خوینده واریشیان یه ک که سیان زمانی فارسی ده زانیت. عه شیرته تی جاف له دولی دیاله دا نیشته جین. ئه ندای عه شیرته کان ده رناچن له فره مان ی سه روکی عه شیرته که ی خو یان، ته نانه ت وه کوو کوپله خزمه تیان ده که ن.

مه نه مه نلی زاده محمد تاهیر، جوگرافیای عوسمانی موکه مه ل، ئیسته نبول، ۱۸۹۸.

له لاپه ره ۱۲۷ دا ده لیت: سه نجا قی شاره زوور مه رکه زی ویلایه تی موسله، قه بيله کانی کورد یه کیکن له دانیشته وانه سه ره کییه کانی ئه م سه نجا قه.

علی توفیق، جوگرافیای مه مالیکی عوسمانی، به رگی سییه م، ئیسته نبول، ۱۹۰۰.

له لاپه ره ۱۸۱ دا ده لیت: ئاسیای عوسمانی، خاکه کانی ئاسیای بچووک واته ئه نادول، سووریا، جه زیره، جه زیره ی عولیا له گه ل یه مه ن و حیجاز له خو ده گریت. له گه ل ئه وه ی

دانیشتوانی عوسمانی له میلله ته کانی وهک تورک، ته ته، کورد، چه رکهن، عهره ب، لان، پۆم، ئهرمه نی و یه هوودی پیکهاتوو، به لام هه موویان شانازی به ژیان و پیکه وه بوونیان ده کهن له ژیر ناوی عوسمانیدا. له لاپه ره ۳۵۲ دا له باسی یه زیدییه کانداهلیت: ژماره یه کی زوری دانیشتوانی قه زای شنگالی سه ر به سنجاقی موسل یه زیدین. له لاپه ره ۳۵۳ سه بارهت به دانیشتوانی وان دهلیت: ژماره ی دانیشتوانی ویلایهت نزیکه ی ۳۵۰,۰۰۰ کهس ده بیئت. له م ژماره یه یه ک له سه ر سیی مسولمانه، ئه وی دیکه ی نامسولمانن. به زوری خه لکه که ی کوردن. له لاپه ره ۳۷۰ سه بارهت به خه لکی سیرت دهلیت: خه لکی سیرت به زمانی عهره بی و کوردی قسه ده کهن. سه بارهت به دیاربه کر له لاپه ره ۳۷۱ دهلیت: ژماره ی دانیشتوانی ویلایهتی دیاربه کر به ۴۷۰,۰۰۰ کهس ده خه ملیتریت. به شیکی که می له کوردانی کوچه ری پیکهاتوو.

عه بدوالله رحمان شهره ف، جوگرافیای عمومی، بهرگری یه که م، چاپی چواره م، چاپخانه ی کاراباد، ئیسته نبول، ۱۹۰۵.

له لاپه ره ۱۱۵ کاتیک باس له ئه لایه ته کانی ئیران ده کات دهلیت: دووه مین ئه لایهت، ئه لایهتی ئه رده لانه یاخود کوردستان، که مه رکه زه که ی کرمانشاهه. له لاپه ره ۱۶۳ ئیشدا دهلیت: شاره زوور که ناوه که ی دیکه ی قه ره چۆلانه، شوینیکی گرنگه بۆ قه بیله کانی کورد. له لاپه ره ۱۶۴ یش دهلیت: دانیشتوانی ویلایهتی وان که زۆرینه ی له عه شیره ته کوردیه کان پیکهاتوو، به شیوه یه کی په رش و بلاو نیشته جی بوون. له لاپه ره ۱۶۸ دهلیت: ناوی کوئی دیاربه کر ئامه ده. دووباره له لاپه ره ۱۶۸ دهلیت: ده رسیم ناوچه یه کی په رش و بلاوه و دانیشتوانه که ی له قه بیله کورده کان پیکهاتوو. ئیبن النوزهت جواد، نه خشه ی وینه داری جوگرافیای مه مالیکی عوسمانی، ۱۹۱۱.

له لاپه ره ۴ له بابته ی کورده کانداهلیت: کوردستان بریتیه له و کیشوه ره ی که کورده کان به کۆمه ل تیدا نیشته جین. کورده کان له نیوان بانه کانی ئیران و ئه نادۆل له گه ل دۆل و شیوه به رزه دروستبووه کانی نیوان پروباری دیجله و فورات نیشته جین و ژیانیا به عه شائیری به ری ده کهن. ئه مپۆ ژماره یان نزیکه ی دوو ملیۆن ده بیئت. له سه رده می فه تحه کانی عوسمانیدا توانرا به یترینه ژیر ئیداره ی عوسمانی، چونکه به مه ردیه تی و جه نگاوهر ناسرابوون. هه ربۆیه له دوا ی شه ری چال دیران به دواوه، کورده کان به ریبه رایه تی ئیدریسی به دلیسی هاتنه ژیر ده سه لاتی عوسمانی. کورده کان میلله تیکن رهنگیان ئه سمه ره، قژیان پره، چاویان بچووکه و

خاوهن جهستهیهکی تهواون. به زمانی کوردی قسه دهکهن. کوردهکان له بهرئه وهی چیژ له ژیا نی عهشایه ری دهبن، بهردهوام ژیا نیان له ژیر چادر و شوینه دووره دهستهکاندا به سه ربردوو. له لاپه ره ۲۰ سه بارهت بهو ناوچانه ی کوردهکانی لی دهژین دهلیت: ئاسیای عوسمانی به پیی ئه و میلله ته جیاوازانیه له سه ری دهژین دهبن به پینج بهشی جوگرافییه وه: ئه نادول و ئاسیای بچووک، کوردستان و ئهرمه نستان پیکه وه، جه زیره و عیراقی عهره ب، سووریا و فهله ستین، عهره بستان. له لاپه ره ۳۴ یشدا دهلیت: بانی کوردستان تاوه کو باشووری بانی ئهرمه نستان دریژ ده بیته وه و به رزییه که ی ۱۵۰۰ مه تر تییه ر ناییت. که ره جه داغ به رزترین زنجیره شاخیتی. خه لکه که ی دوو ملیون و نیو ده بیته و له نه ته وه جیاوازهکانی وهک کورد، تورک، ئهرمه نی و سریانی پیکه اتوو. چوار له سه ر پینجی دانیشتوانه که ی کوردن، ئه وی دیکه ی تورک و چه رکه سی مسولمان و ئهرمه ن و سریانی مه سیحین.

له لاپه ره ۳۵ له ژیر ناو نیشانی کوردهکاندا دهلیت: کوردهکان بریتین له و نه ته وه ی که له ئه نجامی یه کگرتنی بیانی و کاردوخیه کان پیکه اتوو و نه ته وه کان دیکه ریژه یان زیاتره له ناو کوردهکاندا. کوردهکان نه ته وه یه کی چاونه ترس، جه نگاوه ر و دیندار. له گه ل ئه وه شدا چه زیان له قه ره بالغی، توندوتیژی و تالانی و ده سته سه ردا گرتنه. مه عریفهت به پیی پیویست داخلی ناو مه مله که ته که یان نه بووه. نوو سه ر له به شیکی دیکه ی کتیبه که یدا باس له دابه شبوونی کارگیر دیکات و له لاپه ره ۳۷ دا دهلیت: بهشی کوردستان و ئهرمه نستان دابه ش بووه بو ویلیه تهکانی ئه رزرووم، وان، به دلیس، دیاربه کر و مه عموره تولعه زیز (ئه لازیغ).

ئه بو سالج به کر سدقی پیراوا دی، جوگرافیای میلی، عه مه لی و نیشتمانی عوسمانی، دار سه عادهت، ۱۹۱۳.

له لاپه ره ۱۴ دهلیت: ئه و ناوچه یه ی به کومه ل کوردهکانی لی دهژی پیی دهوتریت کوردستان. ئه مانه نه وهکانی میدیا و عه جه من. کوردهکان دوا ی شه ری چالدیران، له سه ر دهستی ئیدریسی به دلیسی هاتنه ژیر رکیفی دهوله تی عوسمانی. به شیوه ی جیاواز له شارهکانی مه مله که تی عوسمانیدا دهستیان به ژیا ن کرد. کوردهکان خوویان گرتبوو به ژیا نیکی ریکوپیک. چه زیان له ژیا نی عهشایه ری هه یه. به شیوازی ژیا ن و هه لسوکه وتیا ن ده رده که ویت چه ندیک له ناو نه زانیان. دیاره ئه م شیوازی ژیا نه شیا ن به هو ی نه زانییه که یانه وه یه. ئه گه رنا له

بنه‌په‌تدا بونیادی خه‌لکه‌که‌ی ته‌واوه و که‌سانی زیره‌کن. وه‌ک ده‌وتریت ژماره‌یان ۲,۵۰۰,۰۰۰ که‌سه. به‌لام هیچ گومانی تیدا نیه ئه‌م‌پۆ ژماره‌یان سی ملیۆن ده‌بیّت. محمد به‌سیم، جوگرافیا له قوتابخانه سه‌ره‌تاییه‌کان (کتیبه‌ی مامۆستایی)، کتێبخانه‌ی قه‌ناعه‌ت، ئیسته‌نبول، ۱۹۲۸.

له لاپه‌ره ۱۲۹ له باب‌ه‌تی ناوانانی شوینه‌کان ده‌لیت: له پۆژه‌هلّاتی ئه‌نادۆلدا دوو ناوچه هه‌ن ئه‌و ناوانه‌ی لییان نراوه زۆر نوین. له سه‌ره‌تادا له‌ژێر کاریگه‌ری ئه‌وروپادا ئیمپراتۆریه‌تی عوسمانی قبوولی کردبوو. ته‌نانه‌ت له کتێبه‌کانی خۆماندا به‌م دوو ناوچه‌یان ده‌گوت کوردستان و ئه‌رمه‌نستان. ته‌نانه‌ت ئیستاش له کتیب و نه‌خشه‌کانی ئه‌وروپادا ناوی ئه‌رمینیا هه‌یه. ناتوانین ئه‌م ناوه قبوول بکه‌ین، چونکه ئه‌م‌پۆ ناتوانیت ئینکاری راستیه‌یه‌کان بکات.

محمد به‌سیم - جمال الدین عارف، وانه‌کانی جوگرافیای نوێ بۆ نه‌وه‌کانی جمهوریه‌ت، پۆلی چواره‌م، ۱۹۲۷-۱۹۲۸.

له لاپه‌ره ۸۰ ده‌لیت: ئه‌م‌پۆ له‌م مه‌مله‌که‌ته‌دا یه‌ک میله‌ت هه‌یه خاوه‌نی یه‌ک زمان، یه‌ک ئایین و یه‌ک دله ئه‌وانه‌ش تورکه‌کان. پێویست ناکات کورده‌کانی پۆژه‌هلّاتی ئه‌نادۆل به‌ جیا بژمێرم. چونکه ئه‌وانیش پۆله‌ی ئه‌م نیشتمانه‌ن. ئه‌مانه زیاتر خه‌ریکی کاری شوانکارین و له دۆخی کوچه‌ریدان. له لاپه‌ره ۱۲۰ ی هه‌مان کتێبا ده‌لیت: له پۆژه‌هلّاتی ئه‌نادۆلدا پێژه‌ی شار زۆر که‌مه. خه‌لکی پۆژه‌هلّاتی ئه‌نادۆل له تورک و کورده‌کان پیکه‌اتوو و زۆرینه‌یان گوندنشین.

سافه‌ت، جوگرافیای تورکیای نوێ، ئیسته‌نبول، ۱۹۲۷-۱۹۲۸.

له لاپه‌ره ۵۳ ده‌لیت: به‌شیوه‌یه‌کی گشتی خه‌لکی تورکیا له تورکه‌کان پیکه‌اتوو. تورکه‌کان زۆر شه‌پکه‌رن، قاره‌مانن، چاونه‌ترسن، له هه‌مان کاتدا قه‌ناعه‌تکار و ئارامگرن. له لاپه‌ره ۵۴ سه‌باره‌ت به‌ کورده‌کان ده‌لیت: له پۆژه‌هلّاتی ئه‌نادۆل و باکووری عێراق، جه‌زیره‌ی عولیا و ئه‌رزپوومدا ژماره‌یه‌کی زۆر که‌م کورد هه‌یه، ژیانان کوچه‌رییه. زۆرینه‌ی ئه‌مانه له شیوه‌ی عه‌شیره‌تدا ده‌ژین. له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌ی شوانکاری پیشه‌ی سه‌ره‌کیانه، له‌پال ئه‌مه‌دا خه‌ریکی کاری چینی‌ش ده‌بن.

هه‌لسه‌نگاندنی گشتی بابه‌ته‌که

له‌و ۲۰۰ کتیبه‌ی که له ۵۰ سالی کۆتایی ئیمپراتۆریه‌تی عوسمانی و ۵ سالی سه‌ره‌تای کۆماری نوێی تورکیادا نووسراوه، به‌راسته‌وخۆ یان ناراسته‌وخۆ ۳۰ کتیبیان باسی کورد و کوردستانیان کردووه. ئەو کتیب و نووسه‌رانه‌ی ناوی کوردستانیان به‌کارهێناوه یاخوود سه‌باره‌ت به‌ کوردستان زانیاریان داوه ژماره‌یان ۲۱ کتیبه. واته له سه‌ددا ۱۰ی کتیبه‌کانی جوگرافیا ناوی کوردستان به‌کارهێناوه. ئەم ژماره‌یه به‌ ئیمه ده‌لێت، که هه‌موو جوگرافیناسه‌کانی عوسمانی ناوی کوردستانیان وه‌کوو ئەلایه‌ت و ناوچه‌یه‌ک نه‌ناساندووه. له‌گه‌ڵ ئەوه‌شدا جوگرافیناسه‌کانی عوسمانی نه‌یان‌توانیوه به‌ ئاسانی ناوی کوردستان پشتگۆی بخهن. هۆی ئاسانی به‌کارهێنانی ناوی کوردستان له‌ناو کتیبه جوگرافیه‌کاندا ده‌گه‌رێته‌وه بۆ ئەوه‌ی ده‌وله‌تی عوسمانی ئیمپراتۆریه‌ت بووه. به‌ سرووشتی حالیش ده‌وله‌ته ئیمپراتۆرییه‌کان فره کولتوورن. واته هه‌موو جوړه نه‌ته‌وه، ئایین و په‌گه‌زیکه له‌خۆگرتووه. هه‌ربۆیه به‌و ئاسانییه له‌ناو کتیبه‌کانی وانه‌ی جوگرافیای ئیمپراتۆریه‌تی عوسمانیدا ناوی کوردستان براوه و زانیاری له‌سه‌ر دراوه. وه‌ک چۆن هه‌له‌یه ئەگه‌ر له‌سه‌ر یه‌ک دوو کتیبی جوگرافی لیکۆلینه‌وه بکریته و وابزانریته ناوی کوردستان زۆر به‌کارهێنراوه، ئەوه‌ش هه‌له‌یه بووتریته شتی‌ک نییه به‌ناوی کوردستان و ئەمه ته‌نها پیلانیکی پوژئاواویه.

دوای ئەوه‌ی له سه‌ره‌تا‌کانی سه‌ده‌ی نۆزده‌یه‌م ئیمپراتۆریه‌تی عوسمانی پووبه‌پرووی شکستیکی زۆر بوویه‌وه و زۆریک له خا‌که‌کانی له‌ده‌ستدا، له زۆرینه‌ی کتیبی وانه‌کانی قوتابخانه‌دا باس له هاوکاری و برایه‌تی و یه‌کیته‌ی کراوه. له کۆتاییه‌کانی سه‌ده‌ی نۆزده و به‌تاییه‌ت له سه‌رده‌می عه‌بدولحه‌میدی دووهم (۱۸۷۶-۱۹۰۹) دووباره‌ په‌یوه‌ندی نیوان نیشتمان و ده‌سه‌لات هاته ئاراوه. له کتیبه‌کانی وانه‌ی جوگرافیادا خۆشه‌ویستی نیشتمان و خا‌ک زیاتر جه‌ختی له‌سه‌ر ده‌کرایه‌وه.

نووسه‌رانی کتیبی وانه‌کانی قوتابخانه زانیاری زۆر که‌میان سه‌باره‌ت به‌ کورده‌کان هه‌بووه، چونکه تاوه‌کوو سه‌ره‌تا‌کانی سه‌ده‌ی نۆزده هه‌یچ جوړه لیکۆلینه‌وه و نووسراویکی ئەوتۆ سه‌باره‌ت به‌ کورده‌کان نییه. ته‌نانه‌ت کورده‌کانیش سه‌باره‌ت به‌ خۆیان شتیکی وایان نه‌ده‌زانی. هه‌ربۆیه ئەو زانیاریانه‌ی له‌سه‌ر

كوردەكان لە كتيبي وانهكاني قوتابخانهدا ههيه، زانياري گشتي و پواڵهتين. لەم پوانگهوه زانيارييهكاني نيو كتيبهكهي ئهممه رفاذ ئهفهندي بهناوي (لوغاتي تهريخ و جوگرافيا) و كتيبهكهي شهمسهدين سامي به ناوينشاني (قاموسي عالهه) زانياري گشتي و خهملينراون. بهلام ئهو زانيارييانهي له كتيبهكهي عهلي سائيپ به ناوينشاني (جوگرافياي موفهسهل) و كتيبهكهي ئهممه جهمال به ناوينشاني (جوگرافياي عوسماني) سهبارهت به كوردەكان دراوه زور گرنگ. بهتايهت بهشيكي نووسينهكاني شهمسهدين سامي تاوهكوو ئهمروش گرنگي خويان ههيه. لهگهلهوهشدا وهك پيوست گرنگي نه درا به نووسينهكهي شهمسهدين سامي لهسهر كوردستان. ههريوه زانيارييهكاني ئهو بهپي پيوستيش لهنيو كتيبهكاني وانهي قوتابخانهدا بوونيان نيه.

دهتوانين بلين سهبارهت كوردەكان نووسهراي وهك ئهممه رفاذ ئهفهندي، عهلي سائيپ و ئهممه جهمال زور بهوردي و فراواني زانياريان خستوته روو. له نووسينهكاني ئهماندا لهبارهي ئهو ناوچانهي كوردەكاني لي دهژي، ريشهي نهتهوهيي كوردەكان، زمانيان به كورتي، بونيادي كومهلايهتي كوردەكان، ميژووي كوردەكان و كورده مهشهورهكان بهكورتي زانياريان لهبارهوه خراوته روو.

بهشيويهكي گشتي ئهو زانيارييانهي سهبارهت به كوردەكان له كتيبي وانهكاني قوتابخانه دراوه بهم شيويه: كوردەكان يهكيكن له پيكهاته سهرهكييهكاني خهلكي عوسماني. له شويته شاخاوييهكاندا دهژين. زور ميوان دوستن. جهنگاوهر و چاونهترسن. له سهردهمي ياوز سولتان سهليم(١٥١٢-١٥٢٠) هاتنه ناو ئيمپراتوريهتي عوسمانيهوه. له سهردهمي عوسمانيهكاندا له بواري سياسي و زانستيدا زور چالاك بوون. شيوهي ژيانيان عهشايهرييه. لهگهلهوهشدا له دهرهوي شارهكان دهژين و ژيانيان كوچهرييه. ئهگهر له كونا زور سهركهوتوو بوون، ئيستا بههوي بي بهشبوونيان له فيربوون، له دوخي نهزانيان.

سهراوه:

Bekir, Biçer, Osmanlıların Coğrafya Ders Kitaplarında Kürt ve Kürdis-
tan, Medeniyet ve Toplum Dergisi, Cilt 4 l, Sayı: 1 , Yıl: 2020

